

**НЯКОИ АСПЕКТИ НА ГЕОГРАФИЯТА НА ОБСЛУЖВАНЕТО
ВЪВ ВРЪЗКА С ПРОМЕНЕТЕ В СЕЛИЩНАТА МРЕЖА
(на примера на Благоевградски окръг)**

Илия Копралев

Проблемите на обслужващата сфера са предмет на разглеждане от различни клонове на науката — икономика, градоустройство, социология, някои от техническите науки и др. През последното десетилетие интерес към някои проблеми на общественото обслужване прояви и икономическата география. Възникна нова икономическа географска дисциплина — география на обслужването. Според съветските икономгеографи С. А. Ковалев и В. В. Покшишевски, работещи по географските проблеми на обслужващата сфера, предмета на географията на обслужването се формира от изучаването на следните два основни проблема:

разкриване териториалните различия в равнището на обслужването (потреблението на услуги);

изучаване териториалната организация на обслужващата сфера и формиране центровете за обслужване на населението от различен профил и ранг.¹

Между така формираните проблеми съществува диалектическо единство. Териториалните различия в потреблението на услуги се явяват като следствие от териториалното разположение на материално-техническата база на общественото обслужване, формите на обслужване, които се прилагат, и т. н. Така че проблемите на териториалната организация на комплексното обществено обслужване са с по-голяма значимост и предизвикват по-голям интерес.

Териториалната организация на Единната система за комплексно обществено обслужване е свързана с ефективното обслужване на хората, с рационалното използване материално-техническата база на обслужващата сфера и др. Тя изразява неговата пространствена структура, взаимната връзка между обслужващите обекти от различен вид и ранг, разположени на определена територия. Локализацията на обслужващите обекти се извършва под влияние-

¹ Ковалев, С. А., В. В. Покшишевский — География сферы обслуживания как особая экономико-географическая дисциплина, Итоги науки и техники, География СССР, т. 11, География сферы обслуживания, М., 1974, с. 16.

то на определени фактори — физикогеографски, икономически, селищно-демографски, научно-технически и др., както и в съответствие с изискванията на редица общи и конкретни принципи. По голяма част от споменатите фактори по същество са географски.

Географските аспекти на обслужващата сфера рефлектират пряко върху необходимостта от изясняване на проблемите за териториално-селищната основа на общественото обслужване. Модерната материално-техническа база на обслужващата сфера, необходимата техника за извършване на услугите, съобразена с условията за специализация, концентрация, оптималност и ефективност и др. изисква наличието на значителни контингенти от обслужвано население. От друга страна, характерът на сегашната селищна мрежа не позволява изграждането на материално-техническа база на целия обслужващ комплекс във всяко селище само за себе си. Това именно налага комплексното обществено обслужване да бъде организирано на териториална основа.

В съответствие с изискванията на приетите от Държавния съвет на НРБ „Основни положения за усъвършенстване системата за комплексно обществено обслужване в НРБ“ основа за изграждане на териториалната организация на обслужването са териториалните единици за комплексно обществено обслужване и перспективната селищна мрежа, попадаща в техния териториален обхват. За комплексното решаване на проблемите на териториалната организация с правителствено решение са утвърдени границите на териториалните единици, в чийто обхват е възможно да бъде организирано максимално съчетаване на ежедневни, периодични и епизодични услуги. Това са т. нар. основни териториални единици за комплексно обществено обслужване (ОТЕКОО). Границите им почти се покриват с границите на икономикогеографските микрорайони в нашата страна.³

Териториалните проблеми на общественото обслужване се усложняват от непрекъснато извършващите се промени в структурата на селищната мрежа, която играе съществена роля за организиране обслужването на населението. В селищата и селищната мрежа е локализирано населението, което е обект на общественото обслужване. Числеността на населението в отделните населени места, естественото и механичното му движение, структурата на селищната мрежа, функционалните особености на селищата, географското им положение, състоянието на пътно-шосейната мрежа и др. фактори определят къде и каква материално-техническа база за обслужване на населението трябва да се изгражда, какви да са формите на съответната конкретна организация и т. н.

³ Вж. Държавен вестник, бр. 62 от 1972 г.

³ Пенков, И., Л. Динев, Хр. Кънчев, Д. Дончев, Схема на икономическите микрорайони на НР България, Сб. Проблеми на географията, НР България, т. IV, София, 1975, с. 127—141.

При социализма у нас под влиянието на ускореното развитие на производителните сили и териториалното им разположение с широкото прилагане на механизацията в селското стопанство се създадоха условия за миграция на населението и за засилване на процеса урбанизация. Това даде съществено отражение и върху характера на селищната мрежа. Под влиянието на споменатите фактори настъпиха количествени и качествени изменения, които доведоха и до промяна в структурата на селищната мрежа. С тези проблеми трябваше да бъде съобразена и териториалната организация на общественото обслужване.

С цел да бъдат изяснени по-детайлно промените в селищната мрежа и отражението им върху обслужването на населението ще ги разгледаме на примера на Благоевградски окръг.

В периода на социалистическото строителство, развитието на производителните сили на територията на окръга и най-вече тяхното териториално разположение също доведе до промени в структурата на селищната мрежа. Създадоха се условия за нарастване ролята и значението на онези населени места, в които се съсредоточават производствените мощности и другите неселскостопански дейности. С оглед постигането на по-добра равномерност в териториалното разположение на производителните сили в годините на VI петилетка се пристъпи към известно децентрализиране на производствените мощности на промишленото производство. Чрез разкриването в някои села на цехове-филиали на отделните промишлени предприятия към 1975 г. броят на селищата, в които са локализиран промишлени производствени единици, възлиза на 38 спрямо 26 селища в 1970 г. Измененията в икономическата структура и функционалните особености на тези селища се отразяват и върху самата структура на селищната мрежа. Ролята на градовете и мястото им сред останалите населени места се характеризира с това, че те се оформиха като центрове за концентрация на производствените мощности и на обслужващи учреждения и заведения. В тях са съсредоточени 81,3% от заетите лица в промишлеността на окръга. Нарастването на населението в някои от градовете води и до тяхното пространствено разширяване. Към тях се присъединяват близко разположени селища, които се превръщат в квартали. За периода след 1946 г. в квартали на Благоевград и Г. Делчев са превърнати 5 села, а 7 са слети с близко разположени до тях други селища. Измененията в темповете на нарастване на производствените мощности и броя на населението на Благоевград, Петрич, Сандански, Г. Делчев и Разлог създава предпоставки тези селища да изпреварят в своето развитие останалите селища, което доведе до по-отчетливо изразяване на йерархическата зависимост между тях и останалите населени места.

Формиралите се миграционни потоци, насочени от селата към градовете, както и към селищата от други окръзи, доведе до на-

растване броя на малките села с население до 500 ж. Броят им от 105 през 1946 г. се увеличи на 129 в 1965 г., за да достигне 152 през 1975 г. Това са повече от половината от селищата в окръга, но в тях живее само 10,5% от неговото население. Преобладаващият брой на тези селища, които с оглед на потребностите на общественото обслужване са типизирани като много малки и малки, оказват неблагоприятно влияние за териториалното разположение на материално-техническата база на обслужващата сфера. С оглед на изискванията за оптималност на обектите за обслужване на населението функционирането на смесен магазин за търговско обслужване е целесъобразно, т. е. икономически и социално ефективно за селата с долна граница в броя на населението 500 ж. От съответните изследвания е установено, че комплексен приемателен пункт за битови услуги може да бъде разкрит в села с най-малък брой население 500—700 ж., на бръснаро-фризьорски салон — в селища с население над 1000 ж., пощенска станция — над 1000 ж., начално училище — в села с минимален брой на населението 500—700 ж. и т. н. Изброените обекти за обслужване на населението са най-малките. Това са обекти с ограничена номенклатура на оказваните услуги, предназначени за задоволяване на част от ежедневните, т. е. най-често възникващите потребности от услуги.

От друга страна, данните за агломерирането на населението по селища за периода 1965—1975 г. показват, че броят на селищата с население над 5000 ж. се запазва. В тях живее 45,6% от населението на окръга. В този тип селища могат да бъдат удовлетворени изискванията за специализация, концентрация, за прилагане на промишлени методи и технологии при някои подсистеми на общественото обслужване като битово обслужване, обществено хранене, търговско обслужване и др.

Необходимостта от усъвършенстване на териториалната организация на общественото обслужване се обуславя и от влиянието на демографските фактори. Демографските показатели, които се изучават и от географията на населението, са един от основните фактори, оказващи влияние при изграждане на териториалната организация на някои от обслужващите подсистеми — просветно здравно обслужване и др.

Показателите, характеризиращи естественото възпроизводство на населението, се отчитат при изграждане на материално-техническата база при редица подсистеми на единната система за комплексно обществено обслужване на населението (ЕСКОО). Така например в селищата и районите с по-висок коефициент на раждаемост се формират и по-големи по мащаб потребности от легла в родилните отделения на болниците, по-голям брой детски ясли и детски консултации, повече легла в детските градини, повече класни стаи в училищата, по-голям асортимент от детско облекло, играчки и други детски стоки и т. н.

Полово-възрастовата структура на населението оказва влияние при формиране на контингентите от подлежащи на обучение в различните типове учебни заведения. Половият състав на населението оказва влияние при изграждането и диференцирането на редица обекти за битово обслужване — дамски и мъжки шивашки ателиета, бръснарски, фризьорски и козметични салони и др.

Конкретният анализ на състоянието на отделните демографски показатели, свързан с промените в селищната мрежа на Благоевградски окръг, показва, че те поставят сериозни проблеми за усъвършенстване на териториалната организация. Това са проблеми, отнасящи се главно до организацията на здравното и просветното обслужване на населението. Например в селата на община Бабяк, за които е характерен висок коефициент на раждаемост (27,1% за периода 1965—1975 г.), сега съществуват само 6 начални и едно основно училища. Високата раждаемост и високият естествен прираст, които показват тенденция на стабилизиране в перспектива, ще формира значителен контингент от учащи се. С преминаването към всеобщо и задължително средно образование в недалечно бъдеще очевидна става необходимостта от разкриване на ЕСПУ, което да обхваща учащите се от всички села в споменатата община.

Обратната тенденция — закриване на съществуващи просветни обекти поради неблагоприятни демографски показатели — ниска раждаемост, висок коефициент на изселвания, се наблюдава в някои селища, разположени в планинските части на Благоевградския и Сандански микрорайони. Само през 1976 г. поради споменатите причини тук са закрити 7 училища.

Анализът на съществуващата териториална организация на общественото обслужване в Благоевградски окръг показва, че същата е създавана в съответствие с характера и структурните особености на съществуващата селищна мрежа. Обслужващите обекти са изградени с оглед на изискванията за задоволяване на потребностите само на населението от селищата, в които те са разкрити. Потребностите на населението от по-малките селища от порядък търсени услуги са задоволявани чрез посещаване на съответните обекти, локализиращи в окръжния или микрорайонния център. Това е съпроводено с по-голям разход от свободно време и средства, което обуславя и формирането на териториални различия във възможностите за потребление на услуги.

Количествените и качествените изменения в селищната мрежа на Благоевградски окръг, които започнаха да се проявяват по-интензивно след 1960 г., дадоха съществено отражение върху характера на териториалната организация на общественото обслужване. Увеличаването на броя на селищата с население до 500 ж. е причина за закриването на някои обслужващи заведения (училища, читалищни домове, специализирани търговски магазини), а други да бъдат трансформирани в обекти с по-ограничена номенклатура на

оказваните услуги. Така някои селски здравни служби са превърнати във фелдшерски здравни пунктове, основни училища в начални, общински народни съвети — в пълномощниества т. н.

Малкият брой на населението в повечето селища, който е далеч под нормативния минимум за оптималност на обслужващите заведения, от една страна, и изискванията за специализация, концентрация, ефективност и т. н., от друга, налагат извода, че е необходимо усъвършенстване на териториалното разположение на обектите за обслужване на населението. Това усъвършенстване трябва да бъде извършено в съответствие с тенденциите за по-нататъшното развитие на селищната мрежа. Във връзка с изискванията за общественото обслужване селищата са типизирани като развиващи се (перспективни) и селища с изменящи се функции. От всички селища в Благоевградски окръг 200 са определени като перспективни.

В перспектива се очаква от селищната мрежа на окръга да отпаднат още 6 селища поради превръщането им в квартали на някои градове, а други 14 да бъдат слети с близко разположени до тях селища.⁵ Още в следващите 5—10 години поради отлив на населението по механичен път може да се очаква, че от селищната мрежа на окръга ще отпаднат още 20—25 селища, които и сега са с малък брой население. В групата на селищата с изменящи се функции попадат 76 селища. Те са с ограничени възможности и неблагоприятно транспортно-географско положение. Както сега, така и в бъдеще те ще разчитат предимно на селското стопанство.⁶ Най-голям техният брой в Благоевградски и Сандански микрорайон.

По-съществено значение за усъвършенстване териториалната организация на общественото обслужване имат качествените промени в структурата на селищната мрежа — формирането на селищни групи и селищни системи. Разглеждането на селищната мрежа на окръга в светлината на системния подход има съществено значение за начините, по които би трябвало да се усъвършенствува пространствената организация на общественото обслужване. С микрорайонните центрове са свързани отделни селища и селищни групи, които са формиращи или са в процес на формиране под влиянието на производствени и стопански фактори. В обсега на отделните икономически микрорайони под влиянието на социално-икономически фактори и закономерности са в процес на формиране селищни системи. Това са т. нар. микрорайонни селищни системи, формиращи се в границите на обективно съществуващите икономически микрорайони у нас.

⁵ Вж. Списък на перспективната селищна мрежа на Благоевградски окръг, утвърдена с реш. №3 от 26. XII. 1973 г. на Комисията по жизненото равнище.
⁶ Д и н е в, Л., Н. М и ч е в — Икономикогеографски аспекти на селищната мрежа, Сб. Селищата в България до 2000 г. — съвременни и бъдещи форми, БАН, С., 1976, с. 31.

райони у нас. В перспектива в техния териториален обхват ще попаднат всички населени места от отделните микрорайони.⁷

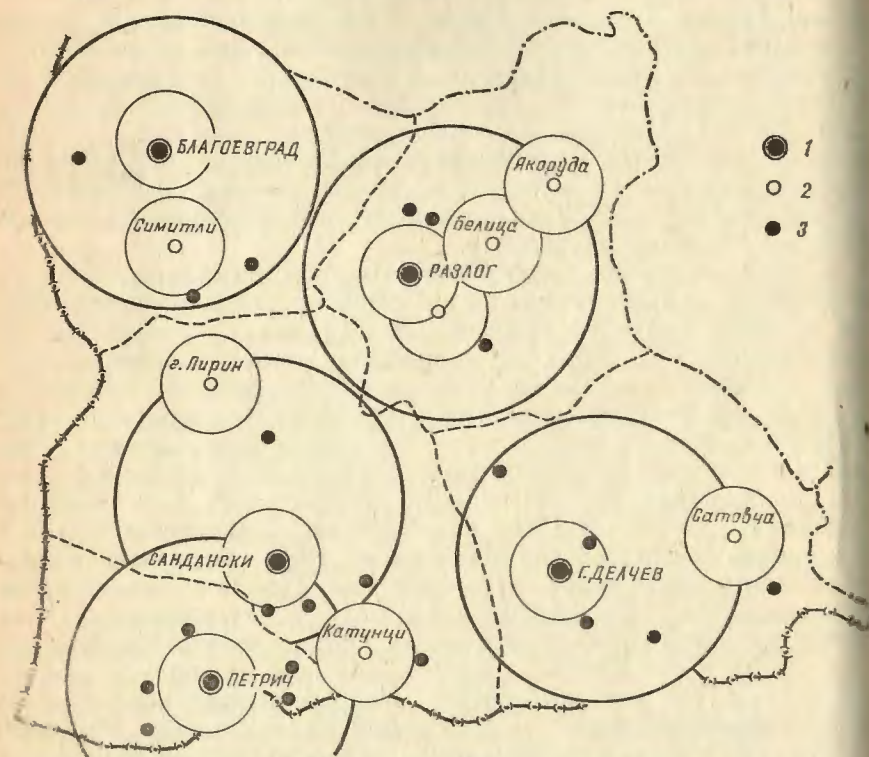
Сега обективно съществуващи селищни групи, образувани от взаимнообвързани селища в границите на Благоевградски окръг, се разкриват около микрорайонните центрове: Благоевград, Сандански, Петрич, Г. Делчев, Разлог. Тези взаимнообвързани групи от населени места играят ролята на първични ядра, около които в перспектива ще продължават да се оформят все по-отчетливо селищните системи. Белезите на селищната система Разлог—Банско—Баня—Белица—Якоруда са по-добре изявиени, тъй като за това спомагат не само тесните и устойчиви функционални връзки, но и пространствената близост между тези селища. За това допринасят и значителните по мащабни ежедневни трудови миграции на населението в Разложкия микрорайон.

С така очертаните тенденции в развитието на селищната мрежа би трябвало да бъде съобразена и бъдещата териториална организация на общественото обслужване. От обслужване с подчертано селищен характер то трябва да се превърне в междуселищно обслужване. С това се цели да бъдат създадени благоприятни условия в материалната база, локализирана в определен тип селища да бъдат оказвани услуги на населението от цялата селищна система. Това налага извършването на промени в основния организационен принцип на обслужване от „движение на потребителите към услугите“ в „движение на услугите към потребителите“.⁸ Активната страна в този процес трябва да бъде обслужващата сфера. Залагането на междуселищното обслужване в основата на бъдещата териториална организация на обслужващата сфера води до „нагаждането й“ към новата структура на селищната мрежа. Организирането на обществените услуги в съответствие с организационния принцип за „движение на услугите към потребителя“ изисква широко прилагане на нови и съвременни форми на обслужване на населението. Например в сферата на търговското обслужване за довеждането на услугите до потребителите от малките села е необходимо да намерят широко приложение такива форми на обслужване като продажбата на стоки по поръчка, търговия по каталози и др., които ще се осъществяват чрез съществуващите магазини в тези села. В областта на административните услуги, оказвани в окръжния народен съвет, където се губи много от свободното време на трудещите се, също могат да се прилагат разнообразни форми на обслужване. За да не се посещава окръжният център, в общинските центрове могат да бъдат организирани периодични приемни на окръжния народен съвет по определен график, както и прилагането на други форми на обслужване. Та-

⁷ Вж. Д и н е в, Л., Н. М и ч е в — Цит. съч., с. 27.

⁸ М у з ы ч к и н, В. И. — Типология, архитектура и разположение на търговско-бытового обслуживания, Сб. Планировка и застройка сельских населенных мест, Изд. „Будивельник“, Киев, 1972, с. 37.

квива форми на обслужване е необходимо да бъдат развити и в останалите подсистеми на обслужващата сфера. С оглед на характера на селищната мрежа в Благоевградски окръг в перспектива широкото развитие трябва да получат и някои подвижни форми на обслужване

Фиг. 1. Картохема на териториалната организация на комплексното обществено обслужване в Благоевградски окръг

- 1 — център за пълно периодично и епизодично обслужване;
2 — център за ежедневно и периодично обслужване;
3 — център за пълно ежедневно и частично периодично обслужване

не — подвижни сервиси, подвижни лавки, автомагазини, подвижни поликлиники и др.

При така изградената териториална организация на общественото обслужване материално-техническата база за периодично обществено обслужване би трябвало да бъде локализирана в центрове на основните териториални единици за комплексно обществено обслужване и в някои обслужващи подцентрове (вж. приложената картохема)

Необходимостта от преустройство на териториалната организация е продиктувана от протичащите промени в селищната мрежа и от повишените изисквания, които постави Декемврийският пленум на XI конгрес на БКП за усъвършенстване на системата за комплексно обществено обслужване в нашата страна.

ЛИТЕРАТУРА

- Динев, Л., Н. Мичев, Икономикогеографски аспекти на селищата и селищната мрежа, Сб. Селищата в България до 2000 година (съвременни и бъдещи форми), БАН, С., 1976, с. 31.
- Ковалев С. А., В. В. Покшишевский, География сферы обслуживания как особая экономико-географическая дисциплина, Итоги науки и техники, География СССР, т. 11, География сферы обслуживания, М., 1974, с. 16.
- Ковалев, С. А., О географическом изучении сферы обслуживания, Вест Моск. ун-та, сер. Геогр., 1973, № 6, с. 3—12.
- Музычкин, В. И., Типология, архитектура и размещение зданий торгового-бытового обслуживания, Сб. Планировка и застройка сельских населенных мест, Изд. „Будивельник“, Киев, 1972, с. 37.
- Орфанов, И. К., Районные центры СССР в системе обслуживания, Вопросы географии, Сб. 91, М., 1972, с. 117—127.
- Пенков, И., Л. Динев, Хр. Кънчев, Д. Дончев, Схема на икономическите микрорайони на НР България, Сб. Проблеми на географията на НР България, т. IV, С., 1975, с. 127—141.
- Христов, Т., Икономикогеографско изследване на селищната мрежа (с оглед селищната мрежа в Кюстендилски окръг), Год. СУ, ГГ ф-т, кн. 2, География, т. 65, С., 1973, с. 105—176.
- * Обобщен модел на системата за комплексно обществено обслужване в Благоевградски окръг за периода 1974—1990 г., ОНС—Благоевград, 1974.
- * Основни положения за усъвършенстване системата за комплексно обществено обслужване в НРБ, Държ. в-к, бр. 62 от 1972.

EINIGE ASPEKTE DER GEOGRAPHIE DER BEDIENTUNG
IM ZUSAMMENHANG MIT DEN ABÄNDERUNGEN IM
SIEDLUNGSNETZES

(nach dem Beispiel Bezirk Blagoewgrad)

Ilija Koprlew

R e s u m é

Es werden einige Probleme der territorialen Organisation der gesellschaftlichen Leistungen untersucht, die von der Geographie der Leistungen untersucht sind. Die Möglichkeiten der territorialen Lage der materiell-technischen Base der gesellschaftlichen Dienstleistungen sind mit der Aufklärung der Probleme der territorialen Siedlungsbase der Leistungen verbunden.

Nach dem Beispiel der Strukturänderung im Siedlungsnetz Bezirk Blagoewgrad sind die Forderungen für die Vervollkommnung der territorialen Organisation des Systems für die komplexe gesellschaftliche Bedienung aufgeklärt. Es ist die Wesenheit der Zwischensiedlungsleistungen der Bevölkerung klargestellt. — aufgestellt nach dem Prinzip „Bewegung der Leistungen zum Verbraucher und den Zentren der Lokalisation der materiellen technischen Basis der entsprechenden Dienstleistungen“.